

UD CHOLG'U SOZI TARIXI VA IJROCHI SOZANDALAR HAQIDA MA'LUMOT

Xolboyev Xursanali Zuxriddin o'g'li

Farg'ona ixtisoslashtirilgan maqom maktab internati o'qituvchisi

Anotatsiya: *Ma'qolada O'zbek cholg'u asboblari va uning tarixi xar bir musiqa asbobning o'ziga xos turlari, chalish uslub ko'rinishi va qanday tayyorlanganligi yoritib o'tilgan*

Kalit so'z: *Cholg'u, Ud, fan, tarix, dimetr, meros, usul, mumtoz musiqa.*

O'zbek xalqi musiqa san'atining tarix ijuda boy va qadimiydir. O'tmishda turli cholg'ulardan kundalik turmushda, ovda, saroy hayotida, madaniy bayram marosimlarida, xalq sayllarida foydalanilgan. Musiqa cholg'ulari asrlar davomida insonlarning ma'naviy ehtiyojlarini

qondirib, asrlar osha rivojlanib kelgan. Arfa, udsimon, naysimon cholg'ular eng qadimgi va

uzoq o'tmish tarixiga ega. Ana shu sozlar zamirida tanbur, g'ijjak, nay, qonun, dutor, rubob kabi turli xildagi cholg'u asboblari yaratildi. Ulardan biri bo'lgan ud XVII asrgacha xalq

orasida keng tarqalgan va ma'naviy, ruhiy oziq in'om etgan. Uning bizga ma'lum bo'lgan dastlabki shakli Ayri tomdan topilgan eramizning I asrlariga oid madaniy yodgorlikda o'z aksini topganligi manbalardan ma'lum¹. Ud sozi haqida o'tmishdagi ko'plab nazariyotchilar o'z risolalarida ma'lumot berganlar. Sababi ud musiqa nazariyasi va amaliyoti bilan bog'liq bo'lgan masalalarni tushuntirishda aniq parda va torlarga ega bo'lgan.

O'tgan asrning oxirgi 10 yilliklarida arxeologik izlanishlar natijasida Markaziy Osiyo hududidan qadimgi musiqa haqida guvohlik beruvchi va eramizning I-VII asrlariga oid musiqiy hayotni aks ettiruvchi topilmalar topildi. So'g'd, Baqtriya, Xorazm, Parfiyon, Marg'iyon hududlaridan topilgan yodgorliklar butun Markaziy Osiyo musiqa madaniyatini tasavvur etishga yordam beradi. Mazkur yodgorliklar orasida qadimgi Yunon afsonalari qahramoni "Appalon qo'lida kifara bilan", lira, avlos kabi cholg'ular keltirilgan². Bulardan arfava lira eng keng tarqalgan cholg'u hisoblangan. O'rta Sharqda eramizning I asrida asosiy cholg'u "lyutnya" bo'lib, u qisqa dastali "lyutnya" yoki "kalta lyutnya" deb yuritilgan. Ushbu cholg'u ning ko'rinishi Shumer, Vavilon yodgorliklarida uchramaydi, shu jumladan Assirva Misr uchun ham xos emas. Kalta lyutnyaning eng avvalgi ko'rinishi er.ol. 2-ming yillikning 2 yarmiga to'g'ri keladi. Bu – katta nok simon shaklli va keng kalta dastali cholg'ular ushlagan ayollarning noyob terrakota haykalchasi bo'lib, hozirda Kair muzeyida saqlanadi.

Mutaxassislarining fikricha, bunday ko'rinishli cholg'uning kelib chiqishi Kiprga borib taqaladi. Arxeologik topilmalar guvohlik beradiki, kalta dastali udning ommalashishi dastlab qadimgi Markaziy Osiyoning barcha hududlari - So'g'd, Baqtriya, Marg'iyona, kechroq

Shoshga to'g'ri keladi. Xorazm va Parfiyonada uzun dastali ud keng tarqalganki, bular - do'mbra ko'rinishiga yaqin, 2-si tanburga o'xshash – juda kichik kosa va uzun dastali bo'lgan.

"Afrosiyob terrakotalarida so'g'diylarning sevimli cholg'usi lyutnya bo'lganligini ko'rish mumkin", deb yozadi T.S.Vizgo. Ko'pchilik shakllarda u aniq ko'ringan. Cholg'ular katta va kichik o'lchamlarda uchraydi. Kalta dasta va katta kosaxonaga ega bo'lgan cholg'uning bu ko'rinishi zamonaviy cholg'ushunoslik adabiyotlarida "kalta ud" nomini olgan. Mazkur ud qadimgi Xorazm, Marv va Sharqiy Turkiston terrakotalarida uchraydi 3.

Qadimgi tasvirlardan anglash mumkinki, cholg'uning ikki ko'rinishi bo'lgan: birinchisi kalta dastali va ikkinchisi uzun dastali ud. Birinchi ko'rinishdagi cholg'uga kalta va ulanuvchi dasta, katta kosaxona, yakunlanuvchi orqaga egilgan bosh qism xos bo'lsa, ikkinchi ko'rinishdagisi esa buning aksi. Uzun dastasi uning kalta dastali uddan ajralib turuvchi asosiy jihatidir. Lekin dastasi juda uzun yoki ozroq uzun bo'lishi mumkin. Ba'zi cholg'ushunoslar (K.A.Vertkov) barcha uzun dastali udlarni

"tanbursimon" deb atashni taklif qilgan. G'arbiy adabiyotlarda uzun udlar "pandura"⁴ deyilgan.

Baqtriyada kushonlar davrida gitara ko'rinishidagi ud ning shakli mashhur bo'lgan. U Ayrtomfrizida tasvirlangan, shuningdek, Sari osiyo va Budrachadan topilgan terrakotalarda ham ko'rish mumkin.

Izlanuvchi-tadqiqotchilarning fikricha, Sharq Turkiston udi Xitoyda ham bo'lishi mumkin. Ma'lumki, Xitoy va Markaziy Osiyo o'rtasida o'zaro aloqalar mavjud bo'lgan, masalan: madaniy aloqalar amalga oshirilgan (ba'zan sozanda va raqqosalar Xitoy imperatoriga sovg'a sifatida yuborilgan). Xitoyda kalta ud nisbatan kechroq - V asrva VI asrning boshlarida tarqalgan bo'lib, Xitoy musiqiy cholg'uchiligiga "pipa" nomi bilan kirgan. Xitoy xroniklarining guvohlik berishicha, chet el cholg'usi lyutnya g'arbiy chegaradan Xitoyga kirib kelgan.

Farmer Xitoyga ud ning kirib borishini Xitoy imperatori Vu-Tini turk malikasiga uylanishi bilan bog'laydi (568 y.). Malika o'zi bilan musiqachi sozandalar, "varvar" (Farmer buni turk manbar bati deb izohlaydi) cholg'usi ijrochisini ham olib borgan. Aynan shu sozanda Xitoyda Su Chi-po nomi bilan atalgan Xitoy musiqasidagi 7 modusni olib kirgan. Persidskiy tildagi "barbat" atamasining fonetik o'zgargani sifatida "pipa" bo'lib ishlatilgan. L.Pikkenning yozishicha esa bu atama "pi" qo'lning oldinga tushirilishidan, "pa" qo'lning orqaga qaytish harakatidan chiqqan tovushdir 5.

"Ud" arabcha so'z bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi turlichadir. Ud ismli bir daraxt bo'lib, yonganda xushbo'y hid taratgan. Ud dastlab shu daraxt yog'ochidan yasalgan bo'lishi mumkin. Boshqa tomondan esa ud iborasi bayram, to'y-tomosha, xursandchilikni ifodalaydigan "iyd" atamasining ma'lum shakli bo'lsa, xushchaqchaqlik kayfiyati bag'ishlovchi cholg'u ma'nosida ham kelishi mumkin. Udning dastlabki nomi barbot bo'lganligi ba'zi manbalarda ko'rsatib o'tiladi. Barbat bar - qomat, bat - o'rdak ma'nolarini bildirib, u qorni katta va dastasi kalta musiqa asbobidir.

Ud sozi haqida o'tmishdagi ko'plab nazariyotchilar o'z risolalarida ma'lumot berganlar. Forobiyning mashhur "Kitab al-musiqa al-kabir" asarida cholg'uga ta'rif berilgan. Forobiyning o'zi ham ud chalishni yaxshi bilgan. Bundan tashqari ash-Sheroziy, al-Husayniy,

Jomiyning risolalarida ud haqida maxsus boblar keltirilgan. Safiuddin Urmaviy ud ijrochisi ham bo'lib, olib brogan tajribalariga tayanib olim o'z nazariy qoidalarini bayon etadi. Risolalarda ud sozi Markaziy Osiyoda XVII asrgacha yashagan, deb taxmin qilinadi. Hozirda u Kavkaz xalqlarida, arablarda, Eronda, turklarda va ko'plab Yevropa xalqlari musiqa san'atida muhim o'rin egallaydi. Yevropada "lyutnya" nomi bilan mashhur. Sharqda keng tarqalgan ud sozining qorni

4Zaksning fikricha udning grekcha nomlanishi pandura bo'lib, shumerpan turdan kelib chiqqan. Greklar bu atamani shumer-kavkaz xalqidan o'rgangan.

5Yanada to'liq ma'lumo tuchun qarang: Визго Т. Музыкальные инструменты Средней дуторникidan kattaroq, dumaloq shaklda va dastasi kalta. Qadimgi udning uzun dastali turlari mavjud bo'lganligini miniatyuralardan ko'rish mumkin.

Har bir sozning o'ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlari mavjud. Uning tashqi tuzilishi kosa, dastava bosh qismdan tashkil topgan. Kosasi bir-biriga yopishtirilgan bir necha (10-12) qovurg'asimon taxtachadan iborat. Ustiga yog'ochdan tayyorlangan qopqoq zich qilib biriktiriladi. Qopqoqda 3 rezenatr ovoz tebranib chiqadigan teshik bo'lib, ustiga torlar tayanadigan xarrak zich qilib tutashtirilgan. Dastasi kosaga mahkam biriktirilib, parda bog'lanmaydi. U g'ijjak dastasi kabi sofva tekis bo'ladi. Udning bosh qismi torlarni mahkamlash va tortish uchun mo'ljallangan bo'lib, unga 11 ta yog'och (5 tasi o'ng, 6 tasi chap tomonga) o'rnatilgan. Cholg'uning bosh qismi va dastasi tutshgan joyda shayton xarrak joylashgan. U ochiq torlarning tayanchi hisoblanadi.

Musiqiy-nazariy risolalardan ma'lum bo'lishicha, 5 torli ud qariyb XVI asrgacha ishlatilib kelingan. San'atshunos olimlarimiz, musiqa nazariyotchilarining ilmiy risolalarida ud sozining 1-4 juft torlari oralig'ining sozlanishi sof kvartagat engligi qayd etilgan. Eng pastki torlari, ya'ni 4 va 5, 5 va 6 torlarning oralig'I katta sekunda intervalida sozlangan. Hozirda ijrochilikda qo'llanilayotgan udcholg'usining yuqoridan 1-3 torlari sun'iy ichakdan yoki kaprondan taqiladi. 4-6 torlari esa, pishitilgan ipak ustidan mis sim o'ralgan holda tayyorlanadi. Sun'iy ichak torlarining qo'llanilishi yaqin yillarda davomida boshlangan. Chunki ipak tor tez titilib ketish va sadosining pastligi jihatidan iste'moldan bir muncha yiroqlashgan. Sun'iy ichak taqilgach, asbobning tovushi balandlashdi, barmoqlarning torlar ustidagi harakatiga yaxshi imkoniyat tug'ildi. Udning torlari bam, maslas, masna, zir, hodd atamalari bilan nomlangan.

Cholg'uning pardalari Forobiy yashagan zamonlardan to XVI asrgacha bir necha bor o'zgargan va ularning o'rni turlicha belgilanib kelingan. Uning pardalari taxminan XIII-XV asrlarda joriy etilgan tovush tizimiga to'g'ri keladi. Ud parda (doston)lari 8 ta bo'lgan:

1. Mutlaq – ochiq parda deb atalgan.
2. Zoid - (mutlaqqa nisbatan) orttirilgan.
3. Mujannab - "qo'shni parda", ba'zi sharq musiqa olimlarining aytishicha "chetlatilgan" (olimlar bu pardaga maxsus ism bermaganlari uchun nolanish nuqtai nazaridan chetda qoldirilgan) degan ma'noda keladi.
4. Sabboba - "ko'rsatkich barmoq" demakdir. Bu atama ko'rsatkich barmoq vositasi bilan tovush hosil etiladigan pardani ifodalaydi.
5. Vustai furs - o'rta barmoq vositaschi bilan tovush chiqarib olinadigan pardadir.

6. Vustai zalzal - Zalzal (791 yil va fotetgan mashhur arab hoqoni) hukmron bo'lgan zamonda belgilangan va o'rta barmoq vositasi bilan chalinadigan pardadir.

7. Binsir - to'rtinchi barmoqning nomi bo'lib, shu barmoq vositasida ijro etiladi.

8. Hinsir – chimchiloqning nomi bo'lib, shu barmoq orqali chalinadigan parda. Ud pardalarining nomlanishidan ko'rinib turibdiki, kuylarning ijro etilishida ud chaluvchi sozandaning to'rt barmog'ini hammasini ishlaydi.

O'tmishda udning tor va pardalarining hammasi ma'lum bir kuyni ijro etishda birin-ketin ishlatilmay, temperatsiya etilmaydi atonik lad uyushmalariga moslab chalingan. Bizgacha yetib kelgan o'zbek-tojik xalq musiqa asarlarida, ayniqsa Shashmaqomning ba'zi yo'llari va keying davrlarda yaratilgan xalq kuy va ashularining ba'zi ko'rinishlari, izlari saqlanib qolganligi bu fikrning dalilidir.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish joizki, sharq halqlari musiqa san'ati ijrochiligida eng qadimiy va amaliyot daqo'llanish o'rniga ko'ra eng yetakchi soz –ud cholg'usidir. Uningp ardalari va torlari namuna sifatida musiqa nazariyasi va amaliyotining ilmiy masalalari (tovushlar oralig'i, nag'ma, jins, jam' va maqomlarni tashkil etgan pog'onalari - pardalari)ni tushuntirish uchun eng qulay bo'lgan. Xususan, sharq musiqa shunoslik ilmining yetuk namoyandalari Abu Nasr Forobiy ("Kitab al-musiqa al-kabir" asari), Safiuddin Urmaviy ("Risalat ushsharafiyya" va "Kitab ul-advor" asarlari), Zaynulobiddin Husayniy ("Qon uni ilmi va amali musiqiy" risolasi) Qutbiddin ash-Sheroziy ("Durratu-t-toj li g'urrati-d-deboj..." ("Toj durlari...") qomusiy asarining musiqaga bag'ishlangan qismi "Dar ilmi musiqiy"), Abdurahmon Jomiy ("Risolai musiqiy") kabi allomalar bu cholg'u yordamida 17 pog'onali tovush qator va tovushlar oralig'ini matematik nuqtai nazaridan hissoqlab berganlar. Shuning uchun ham o'tmishda musiqa aniq fanlar, ya'ni riyoziyot tarkibiga kiritilgan. Sharq musiqa madaniyatining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan sozanda, xonanda, bastakor Borbadning nomi ham aynan shu cholg'uning qadimiy ismi bilan bog'liqligi sozning o'sha davrda keng iste'molda bo'lganligini anglatadi. Shuningdek ud bugungi kunda ham mumtoz musiqamizning eng durdona namunalarini ijro etishda o'ziga xos tebr xususiyatlariga ega bo'lgan cholg'udir.

Ud cholg'u sozi ijrochi sozandalari haqida qisqacha ma'lumot: Cholg'u sozini birinchilardan bo'lib, O'zbek maqaom san'atiga ansambiliga O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Nabijon Ziyayev olib kirgan, lekin ilmiy jihatdan shogirtlar chiqarishdi Udchi so'zandalar ko'payishida akademik Rifatilla Qosimovning o'rni juda katta.

Rifatilla Qosimov 1958 yil 15 iyulda Toshkent shahrida tavallud topdi. U bolaligidanoq musiqaga o'zgacha mehr qo'ydi. Otasi Quadratilla aka yaxshigina dutor chalib, qo'shiq kuylardi. O'g'li Rifatilladan san'atga bo'lgan cheksiz ishtiyoqini ko'rgan otasi uni Toshkentdagi Tolibjon Sodiqov nomidagi 1-bolalar musiqa maktabiga, keyin esa musiqa kollejiga o'qishga berdi. U maktab va kollejdagi ajoyib ustozlar qo'lida musiqaning sir-asrorlarini o'rgandi. O'qishini yana davom ettirish, oily ma'lumotli bo'lish maqsadida O'zbekiston davlat konservatoriyasiga o'qishga kirdi. Bu yerda taniqli san'atkor, bastakor va professor ustozlardan musiqaning turli yo'nalish bo'yicha bilimlarini mustahkamladi. Rifatilla Qosimov 1982 yilda konservatoriyaning "Sharq musiqasi" kafedrasini a'lochilar safida tamomlaganligi, musiqa sohasida o'z bilimiga ega pedagog bo'la olishiga ishonchi

borligi sababli, uni shu oily o'quv yurtiga ishga taklif etishdi. U o'zbek musiqasi va xonandalik san'ati rivojiga o'z hissasini qo'shgan san'atkorlardandir. Farg'ona-Toshkent maqom yo'llariga mansub "Dugoh-Husayniy", "Bayot", "Chorgoh", ularning tarkibiy qismlaridagi "Ushshoq", "Chorzarb", "Miskin" kabit urkum, ashulalar va zamonaviy bastakorlar asarlari uning ijrosida alohida, o'ziga xos talqinini topgan. Shunin guchun san'atkorni Toshkent- Farg'ona maqom ijrolarini bekamuko'st egallagan xonanda-sozanda sifatida e'tirof etishadi.

SULAYMON TAXALOV (1934-2012)

Respublikamizning ko'plab sozandalari ustoz, Toshkent davlat konservatoriyasining sobiq professori sulaymo taxalovning cholg'u san'atiga qo'shgan hissasi salmoqlidir. s. taxalov ijrochilik faoliyati bilan bir qatorda o'zining pedagogik faoliyatlari davomida T.Rajabiy, R. Qosimov, I.Ertoev, B. Ergashev, R. Karimov, O.Nazarov kabi o'nlab yetuk ijrochi-sozandalarnit arbiyaladi.

S.Taxalov xam ikki yo'nalish, ya'ni ham an'anaviy ijro yo'nalishini, ham akademik ijro yo'nalishini mukammal egallagan san'atkordir. Uning ijrosidagi kuylar gramplastinkalarga va o'zbekiston radiosi oltin fondiga yozib olingan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Abdullayev.R.S "O'zbek mumtoz musiqasi"-Toshkent 2008
- 2.Qosimov.R "An'anaviy ijrochilik" Toshkent 2007
- 3.Fitrat.A. "O'zbek kilassik musiqasi va uning tarixi" Toshkent 1993
- 4.Matyoqubov .M "An'anaviy cholg'u ijrochilik uslubyoti" Toshkent 2015
- 5.S.Begmatov. Matyoqubov .M "O'zbek an'anaviy cholg'ulari" Toshkent 2012